Tartalom

Horváth Márta – Szabó Judit
Elbeszélés és morális ítélet
Bevezető 7

Bereczkei Tamás
Az erkölcs – evolúciós pszichológiai nézőpontból 29

Szabó Judit
Morális ítéletek fikcionális kontextusban
Morális dilemma Jórgosz Lánthimosz *Egy szent szarvas meggyilkolása* című filmjében 46

Simon Gábor
„Én, a gonosz"
Az együttműködő kommunikáció hatása a morális ítéletre 66

Horváth Márta
Az áruló
Poétikai igazságszolgáltatás Arthur Schnitzler elbeszéléseiben 98

Hajdu Péter
Morális ítélet történelmi perspektívában
A római szerelmi elégia tapasztalata 118

Katona Tünde
Igazi-e, morális-e Hildebrand dilemmája?
Néhány gondolat egy ófelnémet hős-ének mai morális szempontú olvasatának lehetőségéről 132

Szilvássy Orsolya
Morális literáció és ifjúsági irodalom
A *Légy jó mindhalálig* etikai olvasatának kognitív vetületei 153

Pavlovits Tamás
A gonosz transzcendenciája
Határtapasztalat Primo Levi és Zsolt Béla regényeiben 176

Kálmán C. György
Együttérzés, rettegés, elbeszélés
Zoltán Gábor *Orgiá*jának eszközei 190

Fogarasi György
Fikció és tanulság
Wordsworth anekdotája a nem-morálisan felfogott hazugságról 200

Kovács Edit
„A szépprózának legitimálnia kell magát minden egyes oldalon"
W. G. Sebald, a moralista olvasatai 224

Jeney Éva
A hős, a jellem és az irodalomterápia 245

Tarnay László
Etikai tudat és ábrázolás 258

Névmutató 285

HORVÁTH MÁRTA – SZABÓ JUDIT

Elbeszélés és morális ítélet

Bevezető

A történetek megértése első lépésben többnyire morális megközelítésen alapul, amelynek során a plot bizonyos szerkezeti elemeit (cselekvéseket, történéseket, karaktereket) a jó–helyes és a rossz–gonosz tengelye mentén, a narratív szöveget pedig az igazságos világról alkotott elképzelésünk tükrében értékeljük. A morális magyarázatok vizsgálata ennek ellenére viszonylag kevés teret kap a szűken vett irodalomtudományos vizsgálatokban: nem képezi tárgyát sem a klasszikus filológiai kutatásnak, sem a modern irodalomelméleteknek, sem az értelmezés szövegközpontú koncepcióinak. Az interdiszciplináris irányzatokban azonban ennek ellenére sem szorultak ki a morális szempontok: korábban a filozófiai szempontú szövegértelmezések és a kultúratörténeti megközelítések, aktuálisan pedig az irodalmi antropológia, illetve a (pszichológia, az ideg-, illetve a kognitív tudomány eredményeit felhasználó) befogadásközpontú elméletek foglalkoznak morális kérdésekkel. Ez utóbbiak a közelmúltban a morális értékelések hátterében működő összetett kognitív és érzelmi folyamatokra irányították rá a figyelmet, amelyek feltehetően jelentős szerepet játszanak a morális cselekvőképesség, az érzelmi intelligencia vagy az empátia kialakulásában, illetve elsajátításában.

A kognitív és evolúciós pszichológia az utóbbi két évtizedben a morál eredetével kapcsolatban új felismerésekkel szolgált, illetve átformálta a morál mint tisztán szociokulturális képződmény, illetve társadalmi normarendszer elképzelését. A morál

az újabb elképzelések szerint nem tekinthető kizárólagosan társadalmi szabályok absztrakt együttesének, sokkal inkább a kognitív és érzelmi készségekkel együtt fejlődő differenciálási, értékelési és cselekvési képességnek, amely az intenciók és cselekvések megfelelő/elfogadható/helyes voltára irányul és szabályozza a csoporton belüli összetett kapcsolatrendszert. Ezek a képességek az újabb kutatások tükrében kognitív, érzelmi és motivációs folyamatok összetett működéséből fakadnak. A morál eredetét tekintve mindazonáltal nagyon sok a vita: a nativista felfogás szerint a morális normák egy csoportja genetikus alapokra is visszavezethető és legalábbis részben, a természetes szelekció elvével is magyarázható. A szerzők leggyakrabban az együttműködő vagy altruista viselkedéssel azonosítják,[1] és arra utalnak, hogy az együttműködés a főemlősöknél is megfigyelhető, ahogyan a javak igazságtalan elosztásának elutasítása is (például a csuklyás majmoknál).[2] Ezek a felfogások adaptációként tekintenek a morálra, vagyis azt feltételezik, hogy a morálhoz rendelhető mechanizmusok adaptív problémák megoldását célozzák (például a morális ítélet az egyén fitneszét erősíti azáltal, hogy a fajtársakat „költséges" vagy hasznos partnerként azonosítja.)[3] A morális relativizmus képviselői ezzel szemben nem tekintik a morális viselkedést univerzálisnak és arra hivatkoznak, hogy kulturálisan eltérő értékrendszerekhez kapcsolódó attitűdökről és viselkedésformákról van szó, amelyekre éppen ezért egyéb képességek evolúciós melléktermékeként kell tekintenünk.

A morális normáknak minden kétséget kizárólag van egy olyan csoportja, amely kisebb mértékben kötődik az egyén vagy

1 Az altruizmuson alapuló elméletek érveléséről lásd a jelen kötetben Bereczkei Tamás tanulmányát!

2 Vö. Sarah F. Brosnan – Frans B. M. de Waal, *Evolution of responses to (un) fairness*, Science 346 (2014. október), doi: 10.1126/science.1251776.

3 Kelly Asao – David M. Buss, *The tripate theory of machiavellian morality. Judgement, influence, and conscience as distinct moral adaptations = The evolution of morality*, szerk. Todd K. Shackelford – Ranald D. Hansen, Springer, Cham, 2016, 3–26.

a közösség fitneszéhez, ezek a normák kulturálisan nagyobb eltérést mutatnak és egy emberöltő alatt is formálódnak. Ezek esetében felmerül az az érv is, hogy nem az altruizmuson, hanem a csoporton belüli szociális dinamikán alapulnak. Erre hivatkozva bizonyos szerzők azt a felvetést is megkockáztatják, hogy a morális jelenségek egy része eredendően nem az együttműködés jegyében áll, hanem a csoporton belüli pártválasztás, vagyis az egyik oldal támogatásának stratégiájaként értelmezhető. A pártválasztás nemcsak a rokonság vagy a státusz alapján történhet, hanem a cselekedetek „elfogulatlan" megítélése alapján is. Ilyenkor a konfliktuson kívülálló megfigyelők ítélkeznek annak érdekében, hogy a megfelelő oldalhoz való csatlakozással elkerüljék a hatalommal bírók csoporton belüli túlterjeszkedését és az ezzel együtt járó belső harcokat.[4] Ez az elmélet megmagyaráz olyan, a morál „árnyoldalaiként" ismert jelenségeket is, mint az aránytalan büntetés, kirekesztés és a megbélyegzés, amelyek a másik előnyére vagy jólétére vonatkozó altruista indíttatással nehezen hozhatók összhangba.

A morál genezise a mai perspektívában egyfajta patchwork formáját ölti, azaz a különböző időszakokban újabb szabályok társultak a korábbiakhoz. Részben ez is magyarázza, hogy a morális intuíciók és cselekvési motivációk gyakorta ellentmondásba kerülnek egymással, amelynek folytán „alkufolyamatban" dől el, hogy mely viselkedés elfogadható az adott helyzetben. A kompromisszumok és az optimalizálás tehát szükségesen hozzátartoznak a morál működéséhez,[5] hiszen sok esetben kell mérlegelni, hogy mi forog kockán, mennyiben vagyunk érintettek, ki figyel minket, milyen hatalommal bírnak a többiek stb.

[4] Vö. Peter DeScioli – Robert Kurzban, *A solution to the mysteries of morality*, Psychological Bulletin 139 (2012/2.), doi: 10.1037/a0029065.

[5] Vö. Jonathan Haidt – Craig Joseph, *The moral mind. How five sets of innate intuitions guide the development of many culture-specific virtues, and perhaps even modules*, The Innate Mind 3 (2007), 367–392.

A morál- és szociálpszichológiai koncepciókra az utóbbi évtizedekben az agykutatás is hatást gyakorolt, amely a digitális képalkotási technológiák fejlődése révén nagyban előmozdította a morál neurofiziológiai alapjainak feltérképezését. Az idegtudományi vizsgálatok mindazonáltal nem erősítették meg egy, az agyban található központi morális modul meglétét, inkább azt igazolták, hogy számos agyterület jelez aktivitást a morális ítéletek és döntéshozatal során, ám ezen területek funkcionalitása a legtöbb esetben olyan nagyfokú összetettséget mutat, amely lehetetlenné teszi a morális intuíció és kogníció egyéb idegi folyamatoktól való elhatárolását. Már az 1990-es években végzett úttörő kutatások rávilágítottak például a ventromediális prefrontális kéreg szerepére az érzelmek kiváltásában és ezzel összefüggésben a gyakorlati élethelyzetek megoldásában.[6] Az érzelmekre vonatkozó feltevéseket, miszerint ezek kardinális szerepet töltenek be a morális döntéshozatali mechanizmusokban, számos (az antiszociális személyiségzavarral küzdők körében végzett) pszichológiai vizsgálat is alátámasztotta.[7]

Az idegtudományi kutatásokra kisebb-nagyobb mértékben támaszkodó kognitív és evolúciós pszichológia területén éppen ezért evidenciává vált, hogy a morális ítélkezés és viselkedés nem tekinthető tisztán racionális megfontolás eredményének és ezen a területen fontos szerepet játszanak az érzelmek. Utóbbiak kulcsszerepet játszanak a morális problémák felismerésében,[8] vagyis az egyén számára jelzik egy-egy helyzet morális jelentőségét. A 2000-es évek vitái kitermelték azt a mára már többé-kevésbé elfogadottá vált érvet, miszerint bizonyos érzel-

6 Vö. Antonio Damasio, *Descartes' error. Emotion, reason and the human brain*, Grosset–Putnam, New York, 1994.

7 Vö. Robert James Blair, *A cognitive developmental approach to morality. Investigating the psychopath*, Cognition 57 (1995/1.), 1–29.

8 Vö. Shaun Nichols, *Norms with feelings. Towards a psychological account of moral judgement*, Cognition 84 (2002), 221–236.

mek morális érzelmeknek tekinthetők és a morál pszichológiai alapját képezik. Az egyik legmeghatározóbb vonatkozó felfogás (a morál szociális intuicionista modellje) szerint a morális ítélet érzelmileg rögzült intuíciókon és nem racionális érvelésen alapul –, ez utóbbi leginkább az ítéletek utólagos legitimációját, illetve a mások intuícióira való ráhatást szolgálja.[9] A szóban forgó intuíciók a gondoskodás–kártevés, az igazságosság–becsapás, lojalitás–megcsalás, a tekintély–bomlasztás és szentség–megalázás témáihoz kapcsolódnak.[10] A morális intuíciókhoz szorosan kötődő érzelmek között pedig a szégyent és a bűntudatot (az ént vádló érzelmek), a morális elégtétel érzését, a büszkeséget (az ént felértékelő érzelmek), a megvetést, a haragot és az undort (másokat vádló érzelmek), illetve a morális nagyrabecsülést és tiszteletet (másokat felértékelő érzelmek) említhetjük.[11] Az újabb kutatási eredmények egyúttal egyéb érzelmek (féltékenység,[12] károrvendés[13]) morális relevanciájára is ráirányítják a figyelmet, amelyekre mindezidáig és hagyományosan az erőszakos vagy immorális viselkedés kiváltóiként tekintettünk.

A morál fiziológiai alapjainak feltérképezése jelenleg robbanásszerű fejlődést mutató terület. Újabb és újabb kutatási eredmények kerülnek napvilágra, amelyek segítséget nyújtanak számos morálpszichológiai jelenség magyarázatában. Az utóbbi évek egyik legnagyobb hatású ilyen magyarázata

9 Vö. Jonathan Haidt, *The emotional dog and its rational tail. A social intuitionist approach to moral judgement*, Psychological Review 108 (2001/4.), 814–834.

10 Haidt–Joseph, 367–392.

11 Vö. Jesse J. Prinz, *The emotional construction of morals*, Oxford UP, Oxford, 2007.

12 Vö. Ludwig Krippahl, *Jealousy. Evolutionary, cultural and moral perspectives = New interdisciplinary landscapes in morality and emotion*, szerk. Sara Graça de Silva, Routledge, London – New York, 2018, 67–81.

13 Vö. Aaron Ben-Ze'ev, *The personal comparative concern in schadenfreude = Schadenfreude. Understanding pleasure at the misfortune of others*, szerk. Wilco W. van Dijk – Jaap W. Ouwerkerk, Cambridge UP, Cambridge, 2014, 77–90.

az ún. villamosdilemma-tesztekre irányult, melyek során a tesztalanyokat mágneses rezonancia képalkotó technológiával vizsgálták. A tesztek különböző típusú ítéleteket eredményeztek (deontikus, utilitarista–konzekvencialista) és ilyenformán arra engedtek következtetni, hogy a morális ítélkezés rendkívül összetett, a személyes érintettségre és a helyzet körülményeire érzékeny és képlékeny folyamat, amely kiválthat intuitív, érzelmi reakciókon alapuló ítéleteket, ellenben eredményezhet racionális mérlegelést is, amely ugyancsak együtt járhat affektív, érzelmi reakciókkal.[14] Ezen kettősség fiziológiai alapjának felismerése hívta életre a morális ítélkezés kettős feldolgozásának *(dual-process theory)* pszichológiai elméletét,[15] amely a gyors, automatikus, intuíciókon alapuló ítéleteket szembeállítja a lassabb, logikus és tudatos értékeléssel. Figyelemre méltó, hogy a morális ítéletek még anyanyelven vagy idegen nyelven való közlés tekintetében is érzékenységet mutatnak. Empirikus adatok alapján a történetek idegen nyelven történő olvasása megengedőbb ítéleteket eredményez, mert ebben a helyzetben az intuitív morális intuíciók kevésbé jutnak érvényre.[16] Az intuitív, érzelmi és kognitív komponensek szerepe és egymáshoz való viszonya (a morális ítélkezésben) azonban máig heves viták tárgyát képezi és a vitatott kérdések tisztázására való törekvés számos célzott kísérletet hívott életre.

Fontos megjegyezni, hogy a morál fiziológiai alapjára vonatkozó neurológiai kutatások ez idáig még nem nyújtottak egyértelmű és explicit magyarázatokat a morálpszichológiai

[14] Vö. Joshua D. Greene, *The cognitive neuroscience of moral judgment and moral decision making* = *The cognitive neurosciences,* szerk. Michael S. Gazzaniga és mások, MIT, Cambridge, 2014, 1013–1023.

[15] *Uo.*

[16] Vö. Janet Geipel – Constantinos Hadjichristidis – Luca Surian, *How foreign language shapes moral judgment*, Journal of Experimental Social Psychology 59 (2015), 8–17.

problémák többségére, sokkal inkább kognitív, érzelmi és motivációs folyamatok összetett interakciójára irányították rá a figyelmet a morális ítélkezés és cselekvés folyamatában. Mindazonáltal ez utóbbiakat sem lehet kritikátlanul együtt tárgyalni, ugyanis a morális ítélet, illetve a morális cselekvés a mindennapi felfogással ellentétben a kutatások alapján független folyamatok:[17] az ítélet gyakorta automatizmusok és tudattalan, intuitív folyamatok eredménye, a morális cselekvés ellenben belesimul egyéb cselekvések pszichológiájába, így itt általában nagyobb szerephez jut az előnyök-hátrányok racionális mérlegelése és a következmények előrevetítése.

A morális viselkedés és döntések motivációs háttere ugyancsak gyakori probléma és jelenleg is intenzív vitákat gerjeszt. A szerzők jelentős része más emberek mentális és érzelmi állapotainak felismerését tekinti kardinális jelentőségűnek, azaz a mentalizáció *(theory of mind)* és az empatikus folyamatok alapvető szerepét hangsúlyozza a morál, az altruizmus, az együttműködő magatartás és a proszociális viselkedés megvalósulásában.[18] Az empátia és morál összefüggésének kérdése mindazonáltal komolyan megosztja a morálpszichológusokat, egyesek az empátiát elengedhetetlennek tartják az altruista viselkedésben,[19] az ellenzők viszont elutasítják azt az álláspontot, hogy az empátia szükségszerű előfeltétele a morális ítéleteknek. Egyes szerzők ezen túlmenően az empátia negatív hatásait demonstrálják, mondván, az empátia csoporton belüli részrehajláshoz, az igazságtalanság iránti érzéketlenséghez,

[17] Vö. Sebastien Tassy – Olivier Oullier – Julien Mancini – Bruno Wicker, *Discrepancies between judgement and choice of action in moral dilemmas*, Frontiers in Psychology, Cognitive Science 4 (2013), doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00250.

[18] Vö. Jean Decety – Jason Cowell, *The complex relation between morality and empathy*, Trends in Cognitive Sciences 18 (2014/7.), 337–339. doi:10.1016/j.tics.2014.04.008.; Simon Baron-Cohen, *The science of evil. On empathy and the origins of cruelty*, Basic Books, New York, 2012.

[19] Daniel C. Batson, *Altruism in Humans*, Oxford UP, Oxford, 2011.

preferenciák kialakulásához, illetve tudásbeli tévedésekhez vezethet.[20] A kognitív empátiával bíró egyének együttműködési helyzetben hozzájárulnak a csoport sikeréhez, versengés közepette viszont gyakrabban viselkednek immorálisan, illetve elmélyítik a konfliktusokat.[21] Az empátia és a morál vitatott viszonyát támasztja alá több jelenlegi kutatás is, melyek igazolják, hogy bár az empátia befolyásolhatja a morális döntésekkel kapcsolatos érzelmi reakciókat, magára a döntésre azonban nem feltétlenül gyakorol hatást.[22]

Már a fenti összefoglalást tekintve is belátható, hogy a morál multidiszciplináris kutatási területét tekintve jelenleg nincs olyan aspektus és még kevésbé olyan paradigma, amely ne képezné heves viták tárgyát. Ez természetesen a pszichológiai elméletek irodalomtudományos átültetését is megnehezíti, és az olvasáshoz, illetve befogadáshoz kapcsolódó elméletek folyamatos felülvizsgálását követeli meg. A feladatot nem teszi sokkal egyszerűbbé, hogy egy viszonylag jól körülhatárolt felhasználási területtel van dolgunk, amennyiben az irodalmi fikció morális vonatkozásaival kívánunk foglalkozni. Ugyanis az irodalmi elbeszélő szöveg, különösen a regény (mint nagyepikai forma) – mind a cselekvő ember pszichéjét, mind a cselekvés körülményeit tekintve – olyan összetett ábrázolásra képes, amely leképezi a valós helyzetek komplexitását. Ugyanakkor éppen ebből a tulajdonságából adódóan válik alkalmassá arra, hogy plasztikusan modellálja azokat a szituációkat és eseményeket, melyek a morális ítélkezés szempontjából problema-

20 Jesse J. Prinz, *Empathy and the moral self = New interdisciplinary landscapes in morality and emotion*, szerk. Sara Graça de Silva, Routledge, London – New York, 2018, 12–26.

21 Vö. Adam D. Galinsky – Alice J. Lee, *When perspective-takers turn unethical = The social psychology of morality*, szerk. Joseph P. Forgas – Lee Jussim – Paul A. M. Van Lange, Routledge, London – New York, 2016, 126–138.

22 Cincia Cecchetto – Sebastian Korb – Raffaella Ida Rumiati – Marilena Aiello, *Emotional reactions in moral decision-making are influenced by empathy and alexithymia*, Social Neuroscience 2017/1., 226–240. doi:10.1080/17470919.2017.1288656.

tikusak. Az elbeszélő szöveg ilyenformán etikai gondolatkísérletek terepévé válik.

***

Az irodalmi fikció morális vonatkozásainak kognitív szempontokat is érvényre juttató kérdése a filozófia felől került a modern irodalomelméletbe: Martha C. Nussbaum hívta fel a jog- illetve politikatudományos szerzők figyelmét arra, milyen fontos tapasztalatokkal járulhat hozzá a regény a kortárs jogalkotáshoz és egy demokratikusabb közélet feltételeinek megteremtéséhez.[23] Nussbaum szerint a regény azért alkalmas az igazságos ítélkezés szempontjainak körültekintő kidolgozására, mert az emberi élet és a cselekvő ember környezete sehol másutt nem jelenik meg ilyen részletesen és teljességében ábrázolva. Ez a modern nagyepikai forma nyújt lehetőséget az emberi psziché, az érzelmek és motivációk kifinomult megjelenítésére és az ember cselekvését befolyásoló tényezők részletekre kiterjedő számbavételére. Nussbaum másik hangsúlyos érve az irodalom jogfilozófiai szempontból történő felértékelése mellett az, hogy az erkölcsi ítélkezés nem lehet tisztán racionális megfontolás eredménye, hanem érvényre kell juttatni az emberi megismerés nélkülözhetetlen forrását képező érzelmeket is, melyek az irodalmi fikcióban is fontos szerepet játszanak. A regények hőseit jellemzően nem tudjuk érzelemmentesen megítélni, ez a viszonyulás azonban a kortárs nézetekkel ellentétben nincs torzító hatással ítéleteinkre, hanem az ítéletalkotás folyamatának fontos összetevőjét képezi.

Nussbaum felvetése legalább olyan hatást gyakorolt az irodalomtudományban, mint az általa megcélzott jogfilozófiában és etikában, így a *költői igazságszolgáltatás (poetic justice)* több száz évvel korábban bevezetett,[24] mindazonáltal kevéssé ref-

[23] Martha C. Nussbaum, *Poetic justice. The literary imagination and public life*, Beacon, Boston, 1995.

[24] A fogalmat az angol drámakritikus, Thomas Rymer vezette be 1678-ban.

lektált fogalma – és vele az irodalmi fikció morális vonatkozásainak kérdése – itt is a figyelem homlokterébe került. Az irodalomtudományban a 2000-es években bekövetkező kognitív fordulat új lendületet adott a koncepció alkalmazásának. Míg a kifejezés eredetileg arra vonatkozott, hogy a szerző hogyan jutalmazza, illetve bünteti hőseit, azaz hogyan szerez érvényt a cselekmény alakítása által a műben uralkodó erkölcsi világrendnek, addig a kognitív szempontú értelmezés szerint az igazságszolgáltatás az olvasási folyamatban valósul meg. Az újraértelmezést az a belátás motiválta, hogy az irodalmi szövegek jelentős részében az igazságosság nem alkalmazható olyan következetességgel, ahogyan azt az olvasó megkívánná. Az irodalmi fikciók nagy része ugyanis éppen a világ igazságtalanságát és az erkölcsi rend érvényességének meghiúsulását mutatja be, sőt a tragédia cselekményszövését teljes egészében a bűn és büntetés mértékének aránytalansága irányítja. A költői igazságszolgáltatás tehát sokkal következetesebben érhető tetten olvasói elvárásként, mint a szerzői konstrukció részeként: az olvasói értelmezés folyamatában jön létre és nagymértékben meghatározza az értelmezés irányultságát. Azt is befolyásolja, hogy az olvasó milyen módon tölti ki a szöveg üres, illetve meghatározatlan helyeit, és milyen oksági kapcsolatokat feltételez az események logikájában.[25] A kognitív fordulat így a szövegről az olvasóra helyezte át a hangsúlyt, és az olvasó morális ítéletének formálódásában látja a költői igazságszolgáltatás megvalósulásának lehetőségeit.

Az elbeszélés morális vonatkozásainak újbóli felfedezése az evolúciós irodalomtudományban is új elméleteket hozott felszínre és új állásfoglalásokhoz vezetett a történetmondás adaptív jellegével kapcsolatban. Egyes elméletek a történetmondást kifejezetten a morális ítélkezéssel kapcsolják össze,

[25] Karl Eibl, *Poetische Gerechtigkeit als Sinngenerator = Poetische Gerechtigkeit*, szerk. Sebastian Donat – Roger Lüdeke és mások, DUP, Düsseldorf, 2012, 215–40.

és azt állítják, hogy előbbi eredete az igazságszolgáltatásra irányuló vágyra vezethető vissza. A történetek korokon valamint kultúrákon átívelő fennmaradását az ember veleszületett, a rossz megbüntetésére irányuló elemi igénye biztosítja.[26] Ez a magyarázat a kortárs morálpszichológia három elméletére építi érvelését: egyrészt csatlakozik azokhoz az evolúciós elméletekhez, amelyek a morál keletkezését a csoportszelekció elve alapján magyarázzák és azt az altruizmusra, illetve az altruista büntetésre vezetik vissza. Másrészt egyetért azokkal az elképzelésekkel, melyek szerint a morális ítélet tekintetében jelentős szerepe van a mentalizációs *(theory of mind)* képességnek, hiszen a másik viselkedésének megfigyelése és szándékainak felmérése jelentős szerepet játszik abban, hogy kinek szavaz az ember bizalmat, kivel működik együtt és kit kerül el, azaz hogyan ítéli meg embertársait morálisan. Harmadrészt a morális ítélet szerves összetevőjének tekinti az érzelmeket, és különösen a morális érzelemnek tartott haragnak központi szerepet tulajdonít a költői igazságszolgáltatásban, hiszen ez az altruista büntetés egyik fő motivációja. Ebben az értelmezésben az *altruista büntetés* pszichológiai alapmechanizmusa magyarázza a történetmondás univerzális kialakulását.[27]

Ahogy a fentiekből is kitűnik, a morálpszichológiában uralkodó vita, hogy milyen mértékben vannak jelen az érzelmek a morális ítélkezésben, az irodalomtudományban nem jelentkezett ilyen intenzitással. A kognitív irodalomtudomány képviselői között ugyanis viszonylagos egyetértés uralkodik ebben

[26] William Flesch, *Comeuppance. Costly signaling, altruistic punishment, and other biological components of fiction*, Harvard UP, Cambridge–London, 2007.

[27] Ezt a tézist erősíti Haidt és Sabini empirikus kísérlete, melyben kimutatták, hogy fikcionális narratívák olvasásakor a befogadók elégedetlenek voltak azokkal a történetekkel, amelyek végén az áldozat lelki nagysága abban mutatkozott meg, hogy belenyugodott a sérelembe és megbocsájtott a bántalmazónak. Ehelyett az tette volna őket elégedetté, ha a történet végén szenvedni láthatják a bűnöst. Jonathan Haidt, *The moral emotions = Handbook of affective sciences*, szerk., Richard J. Davidson – Klaus R. Scherer – H. Hill Goldsmith, Oxford UP, Oxford, 2003, 856–857.

a kérdésben, többségük úgy gondolja, hogy az irodalmi szövegek, illetve filmes narratívák általában erőteljesen építenek az érzelmekre és az érzelmi hatás által irányítják a befogadó morális ítéleteit.[28] Az irodalmi elbeszélő szövegek ugyanis jellemzően közelről mutatják a szereplőiket, foglalkoznak motivációikkal, érzelmeikkel és dilemmáikkal, sőt a narrátor által arra is lehetőségük nyílik, hogy explicit kijelentéseket tegyenek a szereplők belső állapotairól. Így az olvasó egyfajta személyes érintettségre tehet szert a szereplővel kapcsolatban, érzelmileg bevonódhat az elbeszélő szöveg világába, ami jellemzően érzelmi színezetű intuitív erkölcsi ítéleteket eredményez: az olvasó általában gyorsan, automatikusan, erőfeszítés nélkül és érzelmi alapon ítélkezik.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az irodalmi elbeszélő szövegek és filmes narratívák ne kívánnának meg gyakran tudatos mérlegelést és érvelő ítélkezést. A szöveg különböző elidegenítő hatás alkalmazásával ellenállhat az olvasó érzelmi bevonódásának, például az elbeszélés lehet olyan mértékben önreflexív, hogy az olvasót folyamatosan kimozdítja az ábrázolt világból és az alkotás folyamatára irányítja a figyelmét. Vagy ábrázolhat olyan paradox és lehetetlen világot is, amely nem teszi lehetővé a bevonódást, és az olvasót érzelmileg távol tartja az eseményektől. A tudatos mérlegelésre való hajlandóság azonban egyéni eltéréseket is mutat. Az olvasók nagy része a számára intellektuálisan megterhelő szöveget inkább félre teszi, mert esztétikai élményei által kikapcsolódni és szórakozni vágyik. Többségüket a hedonista élvezet motiválja, és csak másodlagos célként jelenik meg a racionális megismerés és értékelés utáni vágy.[29] A hedonista élvezetet keresők pedig az érzelmek

[28] Lásd pl. Margrethe Bruun Vaage, *On the repulsive rapist and the difference between morality in fiction and real life = The oxford handbook of cognitive literary studies*, szerk. Lisa Zunshine, Oxford UP, Oxford, 2015, 421–39.

[29] Mary Beth Oliver – Arthur A. Raney, *Development of hedonic and eudaimonic measures of entertainment motivations. The role of affective and cognitive grati-*

közül általában inkább a filogenetikusan korábbi, nem morális természetű érzelmeket (mint például a félelmet) keresik és a későbbi keletű morális érzelmeket jellemzően kerülik.[30]

A befogadó morális ítélete mindemellett szoros összefüggésben áll a szereplőhöz való érzelmi viszonyulással is, és nem választható el a szimpátiától, a segítségnyújtásra való késztetéstől.[31] Egyes elképzelések szerint csak az a hős tud a befogadóban szimpátiát ébreszteni, akit érdemesnek tart a jobb sorsra, és támogató érzelmeire, a szimpátia kialakulásának ugyanis feltétele a szereplő pozitív morális megítélése.[32] Ennek az összefüggésnek van egy további vonatkozása is, miszerint a szereplő morális megítélése a feszültségkeltés feltétele is. Amennyiben ugyanis morálisan elutasítjuk a szereplőt, mert az nem erkölcsi elveink szerint cselekszik, akkor nem kívánjuk sorsa kedvező alakulását és nem bánkódunk balszerencséje miatt, így feszültséget sem élünk át a történet befogadása során.[33]

Morális ítélet és szimpátia viszonya más elméletek szerint azonban éppen az ellentétes ok-okozati viszonyt mutatja. Empirikus kísérletek ugyanis azt mutatták, hogy minél nagyobb szimpátiát tud a szöveg a szereplővel szemben ébreszteni, annál pozitívabb az olvasó morális ítélete.[34] A szimpátia kiváltására pedig az egyik legalkalmasabb elbeszélői eszköz a szereplő

---

fications = 58th Annual International Communication Association Conference, Montreal, Canada, 2008.

30 Arthur A. Raney, *The role of morality in emotional reactions to and enjoyment of media entertainment*, Journal of Media Psychology 23 (2011/1.), 21.

31 A szimpátia fogalma a kognitív pszichológiában a köznyelvben elterjedt jelentéssel ellentétben arra az érzésre utal, mikor a másik szenvedése láttán késztetést érzünk annak megsegítésére, támogatására. Lásd Haidt, *I. m.*, 862.

32 Noël Carroll, *On some affective relations between audiences and the characters in popular fictions = Empathy. Philosophical and psychological perspectives*, szerk. Amy Coplan – Peter Goldie, Oxford UP, Oxford, 2011, 173–175.

33 *Uo.*

34 Frank Hakemulder, *The moral laboratory. Experiments examining the effects of reading literature on social perception and moral self-concept,* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 2000.

érzéseinek, gondolatainak és motivációinak részletes és hiteles ábrázolása, amit nagymértékben támogatnak a belső fokalizációs elbeszélésmódok.[35] Számos vizsgálat irányult a különböző elbeszélői perspektívák olvasóra gyakorolt hatásának vizsgálatára, és ezek jelentős része arra a következtetésre jutott, hogy az olvasó nagyobb érzékenységgel tudja kidolgozni azon hősök érzelmeit és gondolatait, akiknek a perspektívájából a szöveg a történetet ábrázolja.[36]

Komoly kihívást jelent az irodalomtudomány számára az a jelenség, hogy míg az emberi képzelőerő gyakorlatilag nem ismer határt, mikor irodalmi fikcióval van dolga, és az olvasó a legvalószínűtlenebb helyzetekbe is bele tudja magát élni, addig egyfajta ellenállást vált ki belőle minden olyan szöveg, amely erkölcsi elveinek ellentmondó szituációt ábrázol.[37] A kognitív irodalomtudomány képviselői úgy gondolják, hogy ennek oka nem a képzelőerőnk korlátozottságában keresendő, sokkal inkább arról van szó, hogy nem akarjuk a világot olyan szemszögből látni, melyet nem érzünk a sajátunkénak. Szerintük a *képzelőerő ellenállásának paradoxona (paradox of imaginative resistance)* nem abból adódik, hogy nem hisszük el, hogy történhetnek a világban morálisan elítélendő cselekedetek, hanem abból, hogy nem tudjuk az erkölcstelen cselekedetet morális tényként, a világban uralkodó morális törvény megvalósulásaként elfogadni. Ez az ellenállás az irodalmi szöveg olvasásakor két szinten is megnyilvánul. Egyrészt az olvasó ódzkodik attól, hogy olyan szereplő helyzetébe képzelje magát, aki erkölcstelen tetteket hajt végre, ezért a negatív szereplőkkel jellemzően nem azonosul. Másrészt, és ez talán egy még

35 Willie Van Peer – Henk Pander Maat, *Perspectivation and sympathy. Effects of narrative point of view = Empirical approaches to literature and aesthetics*, szerk., Roger J. Kreuz – Marie Sue MacNealy, Ablex, New York, 1996, 143–156.

36 *Uo.* 73.

37 A problémát a modern irodalomtudomány számára David Hume kérdésfelvetését követve Szabó Gendler fogalmazta meg: Tamar Szabó Gendler, *The puzzle of imaginative resistance* = The Journal of Philosophy 97 (2000/2.), 55–81.

erőteljesebb ellenállás megnyilvánulása, az olvasó nem akarja egy olyan világ centrumát képezni, amelynek erkölcsi törvényeit nem tudja elfogadni, azaz nem kíván elbeszélője lenni egy morálisan elítélendő tettnek. Ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy az olvasó elutasít egy gondolatkísérletet és nem kívánja elgondolni az erkölcstelen cselekedetet, hanem arról, hogy nem kíván és nem tud empatikusan viszonyulni olyan karakterekhez, melyek erkölcsi normái ellenében cselekszenek és egyúttal ezeknek a cselekedeteknek az elbeszélői. A kognitív poétikában ezt az olvasói reakciót ezért nem a képzelőerő ellenállásának, hanem *empatikus ellenállás*nak *(empathic resistance)* nevezik.[38]

***

Jelen tanulmánykötet a Kognitív Poétika Kutatócsoport irodalmi fikciók és narratív műalkotások befogadására irányuló vizsgálatainak újabb eredményeit tárja az olvasó elé, továbbá írásokat közöl különböző (interpretációelméleti, retorikai, filozófiai vagy pszichológiai) tudományterületek hazai szakértőitől a morális ítéletek fiktív történetek megértésében betöltött szerepéről. Az itt közölt tanulmányok nemzetközi kutatások irányultságát követve kívánnak helyet adni az újabb morálpszichológiai felismerések hazai közvetítésének, és ezek bölcsészeti kontextusban történő megvitatásának.

A kötetet **Bereczkei Tamás** *Az erkölcs – evolúciós pszichológiai nézőpontból* című tanulmánya indítja, amely megalapozza a kognitív szemléletű írásokat: bemutatja, hogyan értelmezik a biológiai ihletettségű elméletek az erkölcsöt, hogyan magyarázzák keletkezését és milyen kognitív tényezőkre vezetik vissza a morális ítélkezést. Bereczkei hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás óta egyre elterjedtebb elméletek, melyek szerint

[38] Vö. Thomas Szanto, *Imaginative resistance and empathic resistance*, Topoi 39 (2020), 791–802, doi.org/10.1007/s11245-019-09642-9.

az ember természeténél fogva önző, az erkölcsösség pedig a civilizáció terméke, ma már helytelennek bizonyulnak. A legújabb eredmények sokkal inkább azt támasztják alá, hogy az ember születésétől fogva rendelkezik erkölcsi motivációkkal, hiszen az evolúció ebbe az irányba terelte fejlődését. A kollektív normák betartásának, az együttműködésnek és a társak megsegítésének jelentős szerepe volt a közösségi lét szempontjából, ezért ezek a képességek részét képezik minden ember kognitív apparátusának. Bereczkei kiemeli, hogy az erkölcsi döntések és ítéletek nagyrészt nem racionális természetűek, sokkal inkább érzelmi alapúak; az evolúció során olyan érzelmi állapotok alakultak ki, amelyek hosszú távon előnyös viselkedésre hangoltak minket, mint például a hála vagy a bűntudat.

Ez a pszichológiai szemlélet szolgál alapul a kötet további tanulmányai számára: Szabó Judit, Simon Gábor, Horváth Márta és Szilvássy Orsolya írásai azt mutatják be, milyen szerepet játszanak a fent említett kognitív képességek fikcionális szereplők és cselekvések megítélésében és hogyan alakítja a szöveg az olvasó morális attitűdjeit. **Szabó Judit** *Morális ítéletek fikcionális kontextusban* című tanulmánya a pszichológiai szakirodalom morális dilemmaként ismert és az utóbbi években sokat vitatott vizsgálati módszerébe (villamosdilemma-tesztek) nyújt betekintést, amely a cselekvések megítélését és a morális döntéshozatali folyamatokat hivatott feltérképezni. A szerző a kognitív pszichológiai kutatások eredményeire támaszkodva tárgyalja a morális dilemma egyik legismertebb fikcionális változatát, a tragikus dilemmát. A szerző érvelése szerint a tragikus dilemmákkal kapcsolatban kialakított befogadói viszonyulások és érzelmi reakciók rávilágítanak a morális ítélkezés képlékeny voltára, a normatív szabályrendszerek alakíthatóságára és az empatikus folyamatok morális ítélkezésben betöltött komoly szerepére.

Simon Gábor *„Én a gonosz". Az együttműködő kommunikáció hatása a morális ítéletre* című tanulmányában a narratív perspektívák szerepét vizsgálja az elvetendő cselekedetek megítélésében. A szerző empirikus kutatás keretében keresi a választ arra a kérdésre, hogy a narratív diskurzusokban megjelenített interszubjektív viszonyulások miképpen befolyásolják az elbeszélt cselekvések értékelését. A több diszkurzív aspektust (beszédhelyzet, a cselekvésre vonatkozó attribúció) vizsgáló empirikus kutatás eredményei igazolják, hogy a beszédhelyzet erőteljesen befolyásolja a befogadó oktulajdonítását, továbbá az elbeszélőre való ráhagyatkozás erőteljesen hatással van a morális ítélkezés folyamataira.

Horváth Márta *Az áruló. Poétikai igazságszolgáltatás Arthur Schnitzler elbeszéléseiben* című tanulmányában az osztrák századfordulós író elbeszélő szövegeinek kapcsán azt a kérdést teszi fel, hogyan irányítja a szöveg az olvasó erkölcsi ítéletét és milyen funkcióval bírnak az ítélethozatalban az érzelmek. A tanulmány egyik alapvetése szerint az árulás leleplezése és az áruló megbüntetése olyan univerzálisnak tekinthető motívumok, amelyek feltehetően a történetmondás kialakulásában is szerepet játszottak. Horváth az árulást és megcsalatást az ember mint társas lény egyik alapvető tapasztalataként értelmezi, amelynek büntetése annál is fontosabb motivációként jelentkezik a történetmondásban, mivel az intézményes jogrendszernek nincsen megfelelő eszköze az árulás erős érzelmeket kiváltó személyes konfliktusának megoldására. A szerző Schnitzler elbeszélésein keresztül azokat az elbeszéléstechnikai eszközöket is sorra veszi, amelyek támogatják a szereplők viselkedésének morális elítélését, illetve felmutatja a poétikai igazságszolgáltatás szerepét az áruló magatartás felismerésében.

Szilvássy Orsolya *Morális literáció és ifjúsági irodalom* című írása a gyermekirodalmi intézményrendszer erkölcsi tradícióira és az irodalmi fikciókkal kapcsolatos aktuális, kog-

nitív pszichológiai (és pedagógiai) megfontolásokra irányítja a figyelmet. Utóbbiak között kiemelt szereppel bír a morális literáció, azaz a morális cselekvőképesség kialakulásának a segítése. A szerző érvelésében a mindenkori kognitív fejlettséghez igazodó fikcionális narratívák befogadása nagymértékben segíti a morális kompetenciák élethosszig tartó fejlesztését. Mindazonáltal a morális literáció elősegítése a gyakorlatban komoly olvasáspszichológiai kihívást jelent, amelyet a szerző a *Légy jó mindhalálig* című regény ellentmondásos ifjúsági irodalmi befogadásával szemléltet.

Hajdu Péter és Katona Tünde tanulmánya új szempontot visz az olvasó morális ítéleteinek vizsgálatába. A szerzők azt a kérdést járják körül, amely régi szövegek olvasása során megkerülhetetlen, azaz hogyan viszonyulnak egy modern olvasó morális elvárásai egy korábbi – ókori vagy középkori – szöveg történeti horizontjához; milyen értékelésre sarkallhatják a vizsgált szövegek a naiv olvasót, illetve hogyan módosulnak az olvasói intuíciók a szövegek történeti kontextusának megismerése során. **Hajdu Péter** *Morális ítélet történelmi perspektívában. A római szerelmi elégia tapasztalata* című tanulmánya az ókori szerelmi elégiák modernkori befogadásának lehetőségeit mérlegeli és ennek során több konkrét megközelítést is felvázol: egy, a romantikus szerelem éthoszát preferáló értelmezést, egy szubverzív irodalmi stratégiákat alkalmazó interpretációt, végül pedig egy historizáló olvasatot. Míg az első hajlamos azonosulni a beszélővel és ennek hatása alatt morális ítéletet alkotni a csalfa nőről, addig a második megközelítés érzelmi lázadásként tekint az elégiák egy részére, míg a historizáló olvasat a szerelmi elégia és a komikus-szatirikus műfajok rokonságára, ezzel pedig a beszélő szánalmasan komikus voltára mutat rá, amely éppen a legitim értékrend tagadása folytán tekinthető morálisan elvetendőnek. **Katona Tünde** *Igazi-e, morális-e Hildebrand dilemmája?* című írása az ófelné-

met *Hildebrand-ének* modernkori befogadásának lehetőségeit tárgyalja, amelynek során egy első, impulzívnak mondható olvasói értékelést vet össze olyan historizáló olvasatokkal, amelyek reflektálják a fel-nem-ismert ellenfél történeti motívumát, a „germán" harcos becsületkódexét, illetve a hősének korát jellemző két, egymásnak ellentmondó hűségkoncepciót.

Pavlovits Tamás és Kálmán C. György olyan prózaszövegek befogadásának nehézségeire világít rá, melyek egyfajta etikai határtapasztalatot közvetítenek, amennyiben olyan gaztetteket ábrázolnak, melyek legjobban a dehumanizáció kifejezéssel írhatók le. Mindkét szerző a holokausztot feldolgozó irodalomból veszi vizsgálatának tárgyát, **Pavlovits Tamás** a morális és etikai rendszerek értelmezési területén túllépő extrém gonosz(ság) narratív ábrázolásának lehetőségét vizsgálja Primo Levi és Zsolt Béla regényeiből vett példákkal. A szerző értelmezésében a regények egy, az etikai horizonton értelmezhetetlen transzcendens tapasztalatot tesznek megragadhatóvá, amelynek leírásába a külső szemlélők, tanúk és elbeszélők hitetlensége, értetlensége, illetve szégyene vegyül. A látottak kegyetlensége szétfeszíti az oksági magyarázatok kereteit, melynek révén az extrém gonosz még az azt felmutató narratívában (is) végtelenül valószínűtlennek, irracionálisnak, már-már hallucinációnak tűnik. **Kálmán C. György** Zoltán Gábor *Orgia* című regényének elbeszéléstechnikai eszközeit vizsgálva igyekszik felfejteni azt az összetett olvasói élményt, amely a felfokozott érdeklődésből, ugyanakkor szégyenérzetből, illetve kínos, mert bűnösnek, perverznek és szégyenletesnek érzett kíváncsiságból tevődik össze.

Fogarasi György *Fikció és tanulság. Wordsworth anekdotája a nem-morálisan felfogott hazugságról* című tanulmánya a kitüntetetten tanítás céljából íródott anekdotában erkölcs és tanulság viszonyára kérdez rá. A szerző folyamatosan és egyre összetettebb módon tárgyalja újra azt a problémát, hogy

vajon lehet-e ezekből a szövegekből valóban tanulni, illetve a tanulság feltétlenül erkölcsi jellegű-e. Lehetséges-e nem-erkölcsi tanulság, vagy tanulság nélküli mese, referencia nélküli fikció? Fogarasi retorikai elemzése egyszerre demonstrálja az elsietett morális ítélkezés téves voltát a fikcióval vagy figurális nyelvvel szemközt, és figyelmeztet arra, hogy e megtévedtség belátása maga is erkölcsi leckeként érkezik el hozzánk.

Kovács Edit túllép az ábrázolt karakterek és cselekvések morális szempontú vizsgálatán és az ítélet problémáját egy ennél tágabb kontextusban, a szerző vonatkozásában veti fel. A szerzői *éthosz*, azaz a szerzőről alkotott értékelő momentumot is magában foglaló olvasói elképzelés középpontjában általában a hitelesség kérdése áll. Kovács a hitelesség igényének radikális megvalósulását tárja elénk W. G. Sebald esszéinek reflexív és mélyreható elemzésével, amelynek során az említett szerző kortársaival szemben támasztott – morális integritást követelő – normatív szemléletét világítja meg. Kovács elemzése Sebald elmarasztaló morális ítéleteit azok következményeivel együtt tárgyalja, amikor az íróról alkotott lesújtó ítélet magát a művet is diszkreditálja, illetve a narratív diskurzus morális ambivalenciája a szerző éthoszát is megkérdőjelezi.

Jeney Éva *A hős, a jellem és az irodalomterápia* című tanulmánya a „hős" és a „karakter" fogalmának kialakulását kutatja, az általuk jelölt minőségek történeti változékonyságát szemlélteti, illetve bemutatja azt a számtalan jelentésréteget, amely a terminusok aktuális használatában egymásra rakódik. A szerző szerint a jellem vagy karakter elsősorban nem esztétikai-poétikai kategória, inkább erkölcsi-morális meghatározottságot sejtet. A szerző a hős és a jellem fogalmát és „fejlődését" az irodalomterápiával való összefüggésének tükrében is vizsgálja.

A kötetet **Tarnay László** *Etikai tudat és ábrázolás* című tanulmánya zárja, amelyben a szerző a radikálisan új tapasz-

talatként megmutatkozó és esztétikai élmények alapjaként feltételezett etikai viszonyulásokat vizsgálja. Az elméleti kiindulópont alapján a műalkotások befogadásának folyamatában is jelentkezhetnek alapvető etikai viszonyulások, jelen esetben a vizuális érzékelés nem tudatos szintjén. A szerző értelmezésében ezen impulzusok érzékelése és feldolgozása megelőzi a cselekvésekről vagy a cselekvőkről alkotott verbális ítéleteket és affektív értékeléseket, lévén, hogy a külvilággal szembeni nyitottságból táplálkozik és egy, a tudat által elérhetetlen testérzékelésben gyökerezik. A szerző konkrét filmes példák kapcsán azokat a lehetőségeket tárja elénk, ahogyan ez az eredendő nyitottság a műalkotások által nyújtott intenzív vizuális ingerek révén a befogadás folyamatában, az érzékelési rutinok „kisiklatásával" vagy „eltérítésével" felsejlik és a tudatba beszűrődik.